

János pap országa

Barangolás könyvek között egy legenda nyomában

W. SALGÓ ÁGNES

A 16. századi históriás énekek között olvashatjuk Valkai Andrásnak, az erdélyi kancellária tisztviselőjének költeményét a távoli India illetve Abesszília királyáról, János papról és csodás birodalmáról. A mű 1573-ban jelent meg Kolozsvárott Heltai Gáspár nyomdájában, egy három művet tartalmazó kötet utolsó darabjaként. Heltai érdekesnek találhatta a jámbor és igen gazdag, távoli király országáról szóló költeményt, mert a következő évben megjelenő *Cancionálé*-jének a végéhez illesztve is megjelentette.¹ A históriás énekekben János pap mélyen vallásos, keresztény királyként áll előttünk:

*„Olly szorgalmatos Janos pap dolgában, Iseni
hirdeteti soc országban, Erössiti igaz hit vallás-
ban, Magát foglalta szentség dolgaiban.
Deréc ügyeközzése neki ez lón, Christus hiti
maradion pogán népen, Ő nemzetiuel eleget tegyen,
halhataitan nevet magánac vegyen.”*

A távoli, keresztény király alakja a magyar irodalomban többször is felbukkan. Mikes Kelemen 96. törökországi levelében János pap ítélőszékéről olvashatunk, de előfordul Csokonainál is a csodás gazdagságú országa, a különböző magyar szótárakban és szökönyvekben pedig leginkább Eldorado-ként, Utópia-ként, ami a német Schlaraffenlandnak felel meg.² Az *Életképek* 1848. szeptember 10-i számában jelent meg Arany Jánosnak *János pap országa* című verse, amiben a király teljesen negatív alak, az örökös részegeskedés, eszem-iszom országának ura, s a hazaszeretetet kiirtani akaró német ármány eszköze. Már nem a kereszténység bajnoka, hanem a tobzódásé, a hazaárulásé.

*„Most is vannak, akik ilyen
Hizlalóba vágnak:
Lomhán a gyomornak élni
És élni az ágyagnak.
Kik előt a hashoz mérve
A haza sem drága,
S midőn ez küzdésre készíti,
Felsőhajtnak: jöjj el, jöjj el
János pap országa!*

János pap pap alakja itt már ellenszenves figura, s a legenda utóéletében ennek a felfogásnak is megtalálhatjuk a párhuzamait más népek irodalmában is. Ezeket számbavéve Turóczy-Trostler József az egész legendát a földi, kulináris paradicsomok mítoszainak körébe sorolta, s mint ilyet, az emberiség egyik ősképeinek, „ősimago”-jának tekintette.³

A történet egyes elemei valójában a messzi ókorba nyúlnak vissza, s forrásai között találjuk a Nagy Sándor regényt éppúgy, mint az ókeresztény legendák némelyikét, a különböző keleti kultúrák mese- és hiedelemvilágát ötvözve az útleírások és tudósítások számos valós elemével.

János pap országának legendája sok módosuláson ment át, s véleményünk szerint ennek csupán egyik rétege a földi paradicsom eszem-iszom országának nem éppen pozitív erkölcsiségű elképzelése.

Érdeemes tehát áttekinteni a legenda módosulásának legfontosabb állomásait, mert csak ezek átgondolásával érthető, miért tudott egy csupán a mesék világába tartozó alak akkora hatást kifejteni. Királyok követeket indítottak a felkutatására, segítségében hosszú évtizedeken át bíztak a mohamedánok ellen küzdő keresztes hadak, a keresésére induló misszionáriusok és utazók tudósításaikkal nagyban hozzájárultak részint a földrajztudomány és térképészet, részint az iszlám tanulmányok és általában a keletkutatás fellendüléséhez. A legenda ősi magjához sok valós történeti esemény kapcsolódott, s ezek a hitelesség látszatát sugallták a távoli, keresztény király létével kapcsolatban. Éppen ezért évszázadokon át keresték őt és utódait, sokszor azonosították egyik vagy másik távoli ország uralkodójával, de később beigazolódott, hogy tévedtek. Megtalálhatatlan volt, mert úgy ahogy elképzelték, sohasem létezett.

Alakja felbukkan számos nép irodalmában, a róla szóló értékelések és elemzések mennyisége szinte áttekinthetetlenül gazdag. A kutatásban a legnagyobb érdemet Friedrich Zarncke szerezte, aki a múlt században több évtizedes munkával összegyűjtötte az eredeti forrásokat, sőt az egyik legfontosabbnak, az ún. *János pap levél*-nek családfáját is felállította, számbavéve közel száz kéziratát.⁴ A források eredeti nyelvű szövegének kiadásával ösztönözte a további kutatásokat. Munkája alapvetően fontos, annak ellenére, hogy néhány megállapítását utóbb korrigálni kellett.

Az újabb, modern szakirodalmat is figyelembevéve összefoglaljuk tehát a mesés történet tartalmi gyarapodásának, módosulásának folyamatát, miközben azt is vizsgáljuk, hogy az egyes valós történeti események, ismeretek milyen hatást gyakoroltak a legendára, illetve ez utóbbi mennyiben ösztönzött bizonyos kutatásokat.

Induljunk hát gondolatban egy hosszú útra, időbeli és térbeli messzeségekbe, a rejtélyes János pap nyomába eredve.

Barangolásunk első állomása Viterbo, az időpont 1145. november 18. III. Jenő pápa udvarában szívesen látott vendég jelent meg, Hugo, a gabalai püspök.⁵ A főpap nagy szolgálatot tett a latin egyháznak, hiszen két évvel koráb-

ban közbelépése akadályozta meg, hogy a bizánci császár, II. Johannesz Komnenosz megújítsa fennhatóságát az antióchiai patriarchátus felett.

A pápai kihallgatáson jelen volt Freisingi Otto is, s hűen tudósított is az eseményről a *Rerum ab origine mundi ad ipsius usque tempora gestarum libri octo* (A világ keletkezésétől a saját koráig történt események nyolc könyve) című történeti munkájában, amit egyébként *Chronica* címen is említenek, s nyomtatásban először 1515-ben jelent meg Strassburgban. Egyik igen szép példánya számos magyar vonatkozása miatt Apponyi Sándor Hungarica könyvtárában is megtalálható.⁶

Freisingi Ottót a középkor egyik leginkább szavahihető történetírójának tartják, hiszen már származása is lehetővé tette, hogy fontos korabeli eseményekről szemtanúként tudósíthasson, illetve megbízható forrásokból tájékozódjék. III. Lipót osztrák őrgrófnak és Ágnesnak, IV. Henrik császár lányának a fiaként született 1114 táján. III. Konrád császár (uralk.: 1138–1152) féltestvére és Barbarossa Frigyes (uralk.: 1152–1190) nagybátyja volt. Tanulmányainak egy részét Párizsban végezte, lehetséges, hogy Petrus Abelard is tanította; 1132-ben lépett be a cisztercita rendbe, a burgundiai Morimondban, 1136-ban ugyanitt a monostor apátja lett, 1138-ban pedig a bajorországi Freising püspöke. Nagy műveltségű férfi volt, de nem csupán a tudományokkal foglalkozott, hiszen 1147–48-ban féltestvére, III. Konrád oldalán részt vett a 2. kereszties hadjáratban, s ennek során megfordult hazánkban is, majd pedig eljutott Konstantinápolyba és Jeruzsálembe. 1158-ban halt meg Morimondban.

Freisingi Otto történeti munkája, a *Chronica* magyar szempontból is értékes forrásmű, hiszen beszámol a magyarok kalandzásairól, győzelmeiről és vereségeiről, az államszervezetről, és elismerően szól Szent István királyról is.⁷

A viterbói pápai fogadásról a mű 7. könyvének 33. fejezetében tudósít, s megemlíti a gabalai püspök jövetelének okait is. Hugo püspök végső úticélja az volt, hogy átkelve az Alpokon eljusson a német-római császárhoz és a francia királyhoz, egyébként ő maga is francia származású volt, és segítséget kérjen az uralkodóktól a kereszténység védelmében. Útját megszakítva tisztelgő látogatást tett a pápánál, s egyúttal beszámolt püspöki kormányzásának gondjairól is. A kereszténységet valóban nagy veszély fenyegette, erről Freisingi Otto már a 30. fejezetben is tett említést: Edessa városát elfoglalták a szaracénok, s beszenyezték a Szeplőtelen Szűz bazilikáját is, ahol a hagyomány szerint Tamás apostol ereklyéit is őrizték. Edessa pusztulása különösen fájdalmas veszteség volt, hiszen már a 3. századtól ez volt a szír keresztény egyház legfontosabb városa, a kulturális élet, a tudomány központja. A város impozáns lehetett, hatalmas középületei voltak: fürdők, színházak, kórházak, hippodrom. De talán legnagyobb ékessége az I. Justinianus alatt újjáépített katedrális volt, amit a világ hét csodája közé számítottak. A várost korábban is érték már támadások, hiszen 639-ben meghódították az arabok, később Bizáncé lett, majd pedig a frank keresztieseké. A legnagyobb csapás az 1144. évben érte a várost, amikor Imad-ad-Din Zengi, a mosuli atabég elfoglalta. A frankokat megölette, de meg-

kegyelmezett a szír keresztényeknek, az örményeknek, a jakobitáknak és a görögöknek. Nem sokkal később viszont néhány örmény ismét vissza akarta állítani a frankok uralmát, de ekkor Zengi iszonyú bosszút állt. A összes keresztényt elüldözte ill. megölette, asszonyaikat és gyerekeiket rabszolgasorba taszította. Az iszlám számára különös jelentősége volt ennek a történelmi eseménynek, mert felkeltette annak a reményét, hogy meg lehet szüntetni a keresztény uralmat a térség más pontjain is. A veszély tehát nagy volt. Éppen ezért akarta felrázni a püspök a nyugati keresztényeket, hogy fogjanak végre össze, s akadályozzák meg az iszlám előretörését.

De a püspök még másról is szólt, Freisingi Ottó így ír erről.⁸ „Azt is elmesélte, hogy nem sok évvel ezelőtt, egy bizonyos János, aki Perzsa és Arménia mögött a távoli keletet lakja, s aki király és pap, népével együtt keresztény, mégpedig nesztoriánus, háborúba keveredett a perzsák és médek királyaival, a szamiárdoknak nevezett fivéreikkel, és elfoglalta királyi székhelyüket, Ekbatánát, amiről már korábban említést tettünk. Amikor az említett királyok a perzsa, méd és asszír csapatokkal együtt megütköztek vele, három napon át harcoltak, mivel mindkét fél inkább akart meghalni, mintsem megfutamodni. Végül is János presbyter, ahogy őt nevezni szokták, mégis csak menekülésre kényszerítette a perzsákat és egy igen véres öldöklés árán győzött. Ez után a győzelem után, mint mondta (ti. Hugó püspök, ford.) az előbb említett János a jeruzsálemi egyház megsegítésére indult, de amikor elérte a Tigris folyót, minthogy nem talált alkalmas járművet arra, hogy seregét átvigye a túlpartra, az északi tájak felé vette útját, mert úgy tudta, hogy ott a folyó a téli hidegtől be szokott fagyni. Néhány évig időzött itt a jegesedésre várva, de mivel az enyhe idő miatt ez a legkevésbé sem valósult meg, s a szokatlan klíma miatt hadseregéből sokakat elveszített, visszatérni kényszerült hazájába. Azt beszélik, hogy ő azoknak a mágusoknak a leszármazottja, akiket az evangélium is említ, s ugyanazon népek fölött uralkodik mint azok. Olyan dicsőség veszi körül s a terményeknek olyan gazdagsága, hogy nem is használ másféle jogart csak smaragdöt. Atyáinak példáján felbuzdulva, akik egykor elmentek hódolni Krisztus bölcsőjéhez, elhatározta, hogy elmegy Jeruzsálembe, de az előbb említett ok ebben megakadályozta. No, de ebből elég ennyi.”

A rejtélyes János papnak vagy presbyternek ez az első említése, s egyben kezdete egy évszázadokon és kontinenseken átvonuló legendának. Itt tehát még szó sincs valamiféle Eldorádóról, eszem-iszom országról, csupán rendkívüli gazdagságról terményekben és természeti kincsekben, ami viszont ősidők óta kapcsolódott a távoli kelet, főképp India képéhez. A papkirály alakja később egyre színesebbé vált, újabb és újabb tudósítások terjedtek el róla, és sokakban éppen gazdagsága, hatalma és krisztushite keltette azt a reményt a második keresztes háború idején is, hogy hátha segítséget nyújt az iszlámmal szemben. Pedig az idézett első forrás mást sugall.

De vajon van-e valami történelmi hitele a leírt eseménynek? Vegyük sorra a szöveg állításait! Tehát valahol, a messzi keleten, India és Kína táján élt egy

keresztény király, mégpedig nesztoriánus. Nesztóriusz kiváló tudós és szent életű férfi volt, aki Antiochiában nevelkedett, szerzetes lett, majd 428-ban konstantinápolyi patriarchává szentelték. De mivel Krisztusban különválasztotta az isteni és emberi személyt, tévtanítónak minősült, s a 431-es efezusi zsinat kiátkozta. Később Egyiptomba ment száműzetésbe, üldöztetés, megvetés lett a sorsa, míg valószínűleg 454 táján meghalt.

Nesztóriusz tanait alapul véve már néhány évtizeddel a halála után létrejött az új és rohamosan terjedő szekta Szíriában és Perzsiában. Gyors terjedésére jellemző, hogy már ugyanekkor, vagyis az 5. század végén Belső-Ázsiában is létrejött a mervi (Maru) és a herati (Hara) püspökség. Misszionáriusaik sokoldalú emberek voltak, ügyes kereskedőkként jól boldogultak, s mivel értettek a betegségek gyógyításához is, közkedveltek lettek a nomádok és oázislakók körében.⁹ A belső-ázsiai nomádok első nesztoriánus törzse a kereit volt, a róluuk szóló első tudósítás a 11. századra nyúlik vissza, s a 13. században jegyezte le Bar Hebraeus.¹⁰ Később Dzsingisz kánt támogatva részt vettek a mongolok első nagy törzsi harcaiban. A kereitek mind keresztények voltak, s követőkre találtak még a mongol kán családjában is. Mönge Kubilaj és Hülegü anyja is buzgó, nesztorianus, kereit hercegnő volt. Dzsingisz kán környezetében is éltek keresztény kereitek, közéjük tartozott Mönge nagykán legfőbb tanácsadója, Bolgai is. Más belső-ázsiai törzsek is felvették a kereszténységet, így például az ongut vagy öngüt törzs is, ők a Huang-ho északkeleti kanyarulatánál laktak, s a kínaiak szolgálatában álltak. Az ő városuk a Marco Polonál szereplő Tenduc. Még a személyneveik is keresztények voltak: Simon, György, Jakub, Lukács, Jisó (Jézus).¹¹ Más belső-ázsiai népek körében is éltek keresztények, így pl. a naimanok és a karakitajok között is.

A gabalai püspök állítása a belső-ázsiai kereszténység létezéséről tehát történelmileg igazolható. De mi a helyzet a véres kimenetelű csatával? Freisingi Ottó nem említi a pontos időpontját, csupán annyit ír, hogy „ante non multos annos”, vagyis nem sok évvel ezelőtt. Az időpontra vonatkozó pontosabb adatot az ún. *Codex Garstensis*-ben lehet megtalálni, ami 1181-ben íródott, és az 1139-el záródó *Admonti Annales*-t folytatja. Az előbbiben az 1141-es év eseményeinél a következők olvashatók: „Johannes presbyter rex Armeniae et Indiae cum doubus regibus fratribus Persarum et Medorum pugnavit et vicit.”¹² „János presbyter, Arménia és India királya a perzsák és a médek két, testvér királyával csatázott és győzött.”

Az itt említett csata háttere valós esemény. Perzsia 1037/39-től szeldzsuk uralom alatt volt, s szultánjai – Thogrul-bég, 1037–1063, Alp Arszlan, 1063–1072, Malek-Sah, 1072–1092 – erős, egységes birodalmat építettek ki Turkesztán határától Kis-Ázsia közepéig és Egyiptomig. Malek-Sah halála után három fia: Barkiarok, Mohammed és Szandzsár között harc kezdődött, majd végül 1118-ban Szandzsáré lett a legfőbb hatalom, bizonyos területek pedig vazallus uralkodók uralma alatt maradtak. Az Ottónál szereplő Szamiardok neve tehát

Szandzsáréból van képezve, így említik a vele harcban álló testvéreit (1118-ig), majd pedig azok fiait.

Szandzsar fő területe a khoraszani magas fennsík volt, ehhez kapcsolódott a Kaszpi-tó és az Oxus közötti Horezm, amelyek különböző uralkodókhoz tartoztak. A Kaszpi-tóra való kijárás miatt különösen fontos volt Horezm, s ezt Barkiarok 1097-ben egy bizonyos Mohammednek adta át, aki viszont függetlenítette magát. Őt 1127 után Atsziz követte a trónon 1155-ig. Szandzsar megölette Atsziz fiát, s ez okozta a háborús konfliktust. Horezm ura, Atsziz, ekkor segítséget kért a karakitájok királyától, még bizonyos területszerzéssel is kecsgette. A szeldzsukok seregét 1141. szeptember 9-én, valószínűleg a mai Szamarkand közelében véres csatában megverte a karakitájok fejedelme. A csata leírása megtalálható Ibn Al-Athir, arab történetírónál, aki szerint viszont a győztesek nem voltak igazhitűek vagyis mohamedánok. Ugyancsak tőle tudjuk, hogy a győztes, a közép-ázsiai karakitáj királyság megalapítója, a kínai műveltségű Yeh-lü Tashih volt. A vallása szerint viszont aligha lehetett keresztény, Ibn Al-Athir manichaeistának mondja, a kínai források pedig egyértelműen buddhistának tartják. A csata az arab történetíró szerint iszonyúan véres volt, Szandzsar seregéből százezren estek el, közöttük volt tizenkétezer előkelő és négyezer asszony. A szultán feleségét is elfogták, de maga Szandzsar el tudott menekülni.¹³ A véres csata híre gyorsan elterjedt, mégpedig valószínűleg a kereskedők közvetítésével, akik az Antiochiát Bagdaddal illetve Közép-Ázsiával összekötő karavánutakon közlekedtek. Mivel a korabeli közvélemény tudott az Ázsiában létező keresztényekről, mi sem természetesebb, mint hogy az ellenséges szeldzsuk uralkodó legyőzője a nyugati hagyományban kereszténnyé vált. Papként való szerepeltetésére is van magyarázat, hiszen a távol-keleten elszórta élő, kisebb-nagyobb keresztény közösségekbe olykor csak több évtized eltelével jutott el püspök, s hogy ne maradjanak pap nélkül, szokásban volt, hogy szinte valamennyi férfit, sokszor még gyermekként, pappá szentelték.¹⁴

A János név keletkezésére is születtek magyarázatok. Gustav Oppert a *Der Presbyter Johannes im Sage und Geschichte* című, egyes részleteiben túlhaladott munkájában azt feltételezte, hogy Yeh-lü Tashih-nak a titulusa, a kukhan vagy gurkhan a szír nyelvben Juchananná változott, s ebből már csak egy lépés a Johannes.¹⁵ Zarncke ezzel szemben viszont arra figyelmeztet, hogy az elmúlt korokban még hasonló hangzás sem volt szükséges a nyugati név adásához, hanem egészen önkényesen adtak a történetírók európai neveket a jelentős keleti személyeknek.¹⁶

A Freisingi Ottó leírásában szereplő smaragd jogar nem szorul különösebb magyarázatra. A mesés gazdagságot kifejező keleti képek egyike, számos párhuzamát lehet fellelni a perzsa, arab, indiai irodalomban.

Valóság és mese keveredik tehát a titokzatos kelet karavánútjai mentén. De Freisingi Ottó nem sokat akart időzni a mesés elemeknél, szüksézávan zárja mondandóját: „No, de ebből elég ennyi.” Bár ő maga is részt vett a 2. kereszties hadjáratban, aminek során többen is reménykedtek a távoli keletről ér-

kező keresztény segítségben, de egyetérthetünk Beckingham megállapításával, aki szerint Otto a gabalai püspök beszámolójának leírásával éppen e várakozás reménytelenségére utalt. Hugo püspök is éppen ezért indult a nyugati fejedelmekhez, csak az ő segítségükben, összefogásukban bízhatott a mohamedánokkal szemben. A távoli, belső-ázsiai kereszténység messze volt, onnan nem várható segítség a Szentföld felszabadítására és a közel-keleti keresztények megmentésére.¹⁷

Freisingi Ottó leírásából még egy motívumról nem esett szó, s ez a legfontosabb s a hosszú századokra kiható. János pap alakja egybekapcsolódik az egykor Jézus jászolánál hódoló ún. napkeleti királyokéval, vagy másképp a mágusokkal. Ezek leszármazottainak tartják János papot. Ez viszont hitelt adott a keresztény közvéleményben, hiszen a hagyomány úgy tartotta, s az apokrif Széth könyvében olvasható, hogy Jézus feltámadása után a keleti térítő úton lévő Tamás apostol keresztelte meg az egykori mágusokat.¹⁸ A latin hagyomány megőrizte még nevüket is: Gáspár, Menyhért, és Boldizsár. A Gáspár vagy Gathaspa névnek a szír megfelelője Gushnasaph. Ebben a névben viszont amint a téma két kiváló ismerője, Alfred von Gutschmid ill. Ernst E. Herzfeld századunk harmincas éveiben megállapította: a parthus – indiai király, Gundaphor vagy Gondopharnész neve rejtőzik, aki az ugyancsak apokrif Tamás aktákban is szerepel.¹⁹ A *Tamás-akták*-at a Kr. u. 3. században jegyezték le Edessában, szír nyelven, a 4. században lefordították görögre majd abból latinra, de van etióp és örmény változata is, de ezek kihagytak bizonyos részeket az eredetiből, különösen a manichaeus hatást mutató beszédeket, megmaradtak viszont az apostol útjaira, tevékenységére vonatkozó részek. Az eredeti forma csak egy 4-5. századi sínai palimpszeszt kódexből rekonstruálható. A keleti mágus és az uralkodó nevének nyelvi egyezésén kívül egy múlt századi régészeti leletet is meg kell említenünk.

1833-ban egy bizonyos Charles Masson ásatásokat végzett a Kabul völgyében, s talált számos arany-, ezüst- és rézpénzt. Némelyiken felirat is volt, mégpedig egy bizonyos Vindapharna-é, (jelentése perzsául: „a dicsőség bajnoka”), de előfordult szír nyelvi alakban is Gudnaphar-ként, görögül Hindopherész-ként. Ez a név viszont igen hasonlít a fent említett névalakokra, s nem más, mint a Gondopharnész, aki a „nagy királynak, a királyok leghatalmasabb királyá”-nak nevezte magát, s a Kr. u. 16–45-ig uralkodott egy meglehetősen nagy térségben, ami a mai Irán, Afganisztán és Északnyugat-India területének felel meg.²⁰ De az ilyen tetsztős egyezésekkel óvatosan kell bánni. A Tamás legendának könyvtárnyi irodalma van, sokan foglalkoztak természetesen az indiai vonatkozásokkal is. Közülük most a jezsuita Joseph Dahlmann figyelmeztetésére hivatkoznék, szerint sokszor a monda szövevébe valóságos történeti személyek, földrajzi helyek és események szövődnek, s ezáltal a történeti hitelesség látszatát keltik.²¹ De a kérdés továbbra sincs eldöntve.

Valószínű tehát, hogy János pap legendájának közkedveltsége nem lett volna olyan nagy, ha nem kapcsolódott volna össze a Szent Tamásról szóló hagyo-

mánnal. A *Tamás-akták* elmondják, hogy amikor az apostol Indiába érkezett, a már említett király, Gundaphar vagy Gondopharnész megbízta egy palota építésével. Tamás viszont az erre szánt összeget szétosztotta a szegények és nélkülözők között. A király megharagudott, és börtönbe záratta az apostolt. Nem sokkal ezután a király fivére megbetegedett, meghalt és feljutva a mennybe látott ott egy csodás palotát. Amikor megkérdezte, hogy kié az, azt válaszolták, Gondopharnészé, és Tamás építette neki. Ekkor a király fivére engedélyt kért a visszatérésre, s később a földön mindketten keresztények lettek, s Tamás keresztelte meg őket. Az említett király Észak-Indiában uralkodott, onnan viszont az apostol elment Mazdai királyságába. Itt prédikációiban a szigorú önmegtartóztató életet propagálta, és követője lett a király hitvese is. Ez a tény viszont rendkívüli konfliktust okozott a házaspárnak, s végül a király megölette Tamást. Az apostol tanítványa volt Vizan is, a király fia, aki Tamás holttestét a királyi sírboltba helyeztette, de később egy keresztény hívő nyugatra vitte. Ezt a nyugati helyet már a legkorábbi időktől Edessával azonosítják. A kivégzés színhelyeként viszont Mailapurt említik, ami Madras elővárosa, tehát Dél-India. Tamás dél-indiai működésének igen erős a hagyománya. A 6. századi alexandriai kereskedő majd szerzetes, Kozmasz Indikopleusztész a Malabár-parton és Ceylon szigetén is talált keresztényeket. A 13. században Marco Polo pedig a Koromandel parton, vagyis Mailapur környékén. A helybeli hagyomány szerint ott halt vértanú halált Tamás apostol, holttestét pedig a település fölött emelkedő hegyen épült templomban temették el.²² Tamás apostol dél-indiai eltemetésének ellentmond az *Akták* etióp nyelvű változata, mert ez Mazdai országot Quantarianak hívja, ami viszont egybecseng Gandharával, ami Észak-Indiában van, s királyai nem indiaiak hanem perzsák voltak.²³ Ugyancsak nem elhanyagolható az a tény sem, hogy Mazdai király neve sem indiai hanem perzsa. Az is közismert, hogy a perzsiai városok szoros kereskedelmi kapcsolatban voltak a Malabár-parttal, és a mezopotámiai összeköttetésekről tanúskodik az is, hogy a malabár parti keresztények liturgikus nyelve a szír volt. A 4. századi Szent Ephraim, aki Edessában működött, egyik himnuszában azt írja, hogy Tamás teste egyszerre megtalálható Edessában és Indiában; ez úgy értendő, hogy az ereklyéknek csupán egy része került a szírek városába. Toursi Szent Gergely pedig a *De gloria martyrum* című művében megemlíti egy bizonyos Theodort, aki indiai útjáról visszatérve elmesélte, hogy az apostol testét először Indiában temették el; a pontos helyét nem említi, de van ott egy monostor és egy csodálatos templom. A szent sírja előtt pedig egy mécses ég éjjel-nappal, anélkül, hogy kifogyrna belőle az olaj. Edessáról annyit mond, hogy ott, ahol az apostol maradványai pihennek, évente lejátszódik a csoda, hogy a város kútjainak vize az apostol ünnepére megemelkedik.²⁴

Szent Tamás hagyományának összekapcsolódása János papéval tette különösen közkedvelté az utóbbi alakját a középkorban. 1122-ben egy indiai patriarcha jelent meg a pápánál, II. Callixtusnál. A látogatásról két leírás maradt fenn, az egyik egy anonim szerző műve, *De adventu patriarchae Indorum sub Callixto papa*

II. Ennek legkorábbi kézirata a 12. században keletkezett, de számos kódexe ismert a 13–14. századból. A másik forrás pedig a reimsi Odo, St. Remy apátjának (1118–1151) egyik levele egy bizonyos Thomas grófhhoz, amelyben beszámol egy indiai érsek római látogatásáról. Az esemény pontos időpontját a két mű adatainak egybevetésével lehet megállapítani, az anonym mű szerint ez Callixtus pápa uralkodásának 4. évében történt, ez viszont az 1122. február 2. és 1123. február 1. közti időszak, míg Odo nem említi sem a pápa nevét, sem az évet, hanem csak a hónapot és a napot: a mennybemenetel utáni pénteket (= május 5.). A patriarcha látogatása tehát 1122. május 5-én volt.²⁵

Az anonym mű, a *De adventu* szerint a János nevű indiai patriarcha a palliumért érkezett Konstantinápolyba, s ott találkozott a pápa követeivel, akik éppen a keleti és a nyugati egyház közötti egyik vitás kérdésben próbáltak egyezkedni. A patriarcha megkérte őket, hogy ő is velük tarthasson Rómába, hogy tiszteletét tehesse a pápánál és beszámoljon Szent Tamás apostol indiai csodájáról. Az említett napon a lateráni palotában gyűlt össze a klérus és a világiak sokasága, s maga II. Callixtus pápa is jelen volt. A patriarcha bemutatta városát, Hulnát, ami India fővárosa, s olyan nagy, hogy csak 4 nap alatt lehet körüljárni. Hatalmas falak veszik körül, s ezek olyan szélesek, hogy egymás mellett két római kocsi közlekedhetne a tetejükön, magasságuk pedig a római tornyokéval vetekszik. A városon keresztül folyik a Physon folyó, a paradicsomi folyók egyike, a vize ragyogó, s aranyrögöket és drágaköveket sodor magával. A vidéket hithű keresztények lakják, akik között nincs sem hitetlen, sem pedig eretnek.

A városfalakon kívül, nem messze van egy hegyecske, amit egy igen mély tó vesz körül, s ezen a hegyen áll Szent Tamás apostol temploma. A tó körül a tizenkét apostol tiszteletére tizenkét monostort is alapítottak. De a hegyre csak az évnek egy adott időszakában lehet eljutni, mégpedig az apostol ünnepét megelőző és követő nyolc nap alatt. Ekkor a tó visszahúzódik, s így száraz lábbal lehet átjutni. Messzi vidékekről zarándokolnak ide hívők és nem hívők, hogy bajaikra orvoslást leljenek Szent Tamásnál. A templom szentélyében van egy csodálatos ciborium, aranyból és ezüsből, amit a folyóból származó drágakövek ékesítenek. Ezenkívül van egy ezüst, teknőszerű tál, ami ezüst láncon függ, s ezen van az apostol érintetlenül és romlatlanul megmaradt teste, mégpedig „stans etiam et erectus super eam tamquam vivens cernitur” – azon ki egyenesedve állva, úgy hogy élőnek látszik. Előtte pedig egy balzsammal teli mécses ég, és sohasem fogy ki belőle a balzsam. Ennek egyébként csodatevő gyógyereje is van. Amikor a szent ünnepét ülik, a hívek könyörögnek egy kis balzsamért, s aki bekeni magát vele, meggyógyul. A patriarcha a segédkező püspökökkel leemeli a testet, s az oltárnál egy arany székre ültetik, majd pedig elkezdődik a szentmise. Amikor az áldoztatáshoz érnek, a patriarcha az ostyákat egy arany paténára helyezi, odalép a szenthez, elé tartja, s Tamás apostol úgy mintha élne, megáldoztat minden igaz hívőt, de ha olyan valaki járul elé, aki hitetlen, eretnek vagy pedig súlyos bűn terheli, akkor az apostol visszahúz-

za kezét, össze is zárja, s így marad mindaddig, amíg a bűnös lélek el nem megy. Éppen ezért a bűnösök ezt elkerülendő már korábban megbánják vétkeiket, vagy ha elvetemültek, meghalnak még mielőtt a szent elé kerülnének. Az ünnep eltelte után a tó vize ismét megemelkedik.

A másik leírás, Odo apát levele, egy meg nem nevezett indiai érsekről szól.²⁶ Lényegesen rövidebb, nem tartalmazza a patriarcha városának a leírását, s lényegében Szent Tamás csodájára szorítkozik. Szövege több helyen is eltér a *De adventu*-tól, így egészen más az érsek Rómába jövetelének az oka. Odo szerint az érsek bizánci követekkel érkezett Rómába, s nem a pápaiakkal, mint az anonym szerzőnél. Ebben a palliumért ment eredetileg a bizánci császárhoz, ami teljesen nyilvánvalóan a keleti egyháztól való függésre utal, Odónál viszont világi szempont szerepel: a politikai kapcsolatokat megerősítendő egy herceget kért hazája számára. Kapott is egyet, de útban hazafelé a bizánci herceg meghalt, s ugyanez megismétlődött egy második herceggel is. Az érsek megint visszatért Bizáncba, de a császár megrémülve a sorozatos tragédiáktól, újabb herceget már nem küldött a messzi Indiába. A főpap ekkor könnyek között kérte, hogy adjon a császár mellé követeket, hogy Rómába mehessen tanácsért. Így jött létre a látogatás, amiről Odo szemtanúként ír az egyébként nem datált levelében.

A pápai curián, a püspökök jelenlétében, de a pápa távollétében mondja el az érsek az apostol csodáját. Tamás apostol temploma egy folyó által körülölelt helyen van, a víz itt is lepad a szent ünnepére. Az érsek leemel a fekhelyéről az apostolt, s a főpapi székbe ülteti. A hívek ezután az apostol elé járulnak, és ajándékokat adnak át neki. Ő kinyújtja a kezét, és mindazoktól átveszi, akik hívők, de ha valaki nem az, semmit sem fogad el. A pápa hallomásból értesült a beszámolóról, s maga elé hívatta az érseket, mert attól tartott, hogy tévtanokat hirdet. De az érsek meggyőzte őt, sőt esküt tett az evangéliumokra.

A két szöveg leírása alapján ismét felvetődik a kérdés, melyik városba helyezhető Tamás apostolnak a nyughelye és a hozzá fűződő csoda?

A *De adventu* leírása ráillik az indiai Mailapurra, hiszen ott a templom egy hegyen volt, a városon kívül, Edessában viszont a város területén. Mailapur közelében volt egy folyó, Edessán pedig keresztülfolyik a Daisan (Scirtus), s ennek a vízhozama nagyon ingadozó volt, s éppen emiatt építtetett Justinianus császár (527–565) mesterséges vízelvezető árkokat. Az időnként igen veszélyes áradások tavasszal jelentkeztek, Szent Tamás ünnepe pedig október 6-án volt, tehát a száraz időszakban. A későbbi források egyre inkább azt sugallják, hogy az apostolhoz fűződő csodás áldoztatás ill. az ajándékok elfogadásának színhelye Edessa volt. Így például a későbbiekben tárgyalandó ún. *János pap levél*-nek egyik latin újrafordítása, ami egy korábbi latin szöveg francia nyelvű fordítása alapján készült, és számos betoldást tartalmaz, ezek egyike szerint a *De adventu*-ból a levélbe átvett áldoztatási jelenetben nem az indiai János patriarcha ségkedezik az apostolnak, hanem az észak-szíriai Antiochia patriarchája, aki vi-

szont az edessai érsek felettese volt.²⁷ A 12. századi Elisaeus pedig Szent Tamás templomát már egyértelműen egy Edessa közelében levő hegyre helyezte, a 14. századi Johannes de Hese szerint Hulna négy napi útra van a szíriai várostól.²⁹ A keresztes háborúk idején az arabok is a világ egyik csodájának tartották az edessai katedrális, és a város is egykor egy igen jelentős erődtés volt, külső és belső fallal. E két fal között a késő római korban egy magasított út vezetett, s nagyon valószínű, hogy ennek a maradványai még a középkorban is láthatók voltak.²⁹

A zarándokok az ősi szokást követve a szent helyeken ajándékokat helyeztek el, s ebből alakulhatott ki az a felfogás, hogy maga a szent fogadja el az adományokat. Az áldoztatás későbbi betoldásként került a legendába, s az is valószínű, hogy a szentélyek leírása is a későbbi századok zarándokainak elbeszélése nyomán keletkezett. Edessa szerepe tehát rendkívül fontos, s az sem elhanyagolandó szempont, hogy a közelében levő Batnae városában a 2–3. század folyamán messze földön híres, évenkénti vásárt tartottak, ahová még a messzi Indiából is érkeztek kereskedők.³⁰ Az áruk cseréjén kívül a hírek is terjedtek, s így könnyen összekapcsolódhatott az indiai és az edessai szentély, aminek eredményeképpen létrejött az egységes legenda.

A téma kutatói egyetértenek abban, hogy valóban érkezhettek Rómába egy ún. indiai patriarcha, de minden valószínűség szerint nem a mai fogalmaink szerinti Indiából, hiszen onnan már azért sem volt ez lehetséges, mert az 1122. évben a tatárok támadásai miatt a külső területeken, Perzsia nagy részén és Közép-Ázsiában megvalósíthatatlan lett volna egy ilyen utazás. Így tehát lehetséges, hogy az a bizonyos patriarcha valahonnan Észak-Szíriából, sőt esetleg éppen Edessából érkezett.³¹ India földrajzi kiterjedése a kereszténység első századainak geográfusai szerint sokkal nagyobb volt, mint ahogy az ókori ill. a mai földrajztudomány tartja. A keresztény szerzők a közeli és távoli kelet területének nagy részét Indiának nevezték, így Arábiát, Etiópiát és természetesen a mi fogalmaink szerinti Indiát is.³²

A János pap (presbyter) alakja köré szőtt legenda elterjedésében a legnagyobb szerepet a neki tulajdonított levél játszotta. Az ennek meglétéről szóló első tudósítást Albericus Trium Fontium, 13. századi, cisztercita szerzetes krónikájában olvashatjuk. A Châlons vidék különböző kolostoraiban tevékenykedő szerzetes világhronikájában az 1165. évre vonatkozóan a következőket írja: „Abban az időben János presbyter, az indiaiak királya, egy sok csodás dologról szóló levelet küldött különböző keresztény királyoknak, különösen pedig Manuelnak, a konstantinápolyi császárnak és Frigyesnek, a rómaiak császárnak...” Majd ezután Albericus idézi a levél címzésének kezdetét, ami egyébként csak Manuelt említi.³³

A levél datálatlan, így éppen a címzett, Manuel Komnenosz uralkodásának idejéből lehet kiindulni, vagyis az 1143–1180-ig terjedő évekből. Az viszont biztos, hogy a levél nem íródhatott Freisingi Ottó tudósítása előtt. Albericus történeti munkásságának megítélésében eltérnek a vélemények, éppen Magyaror-

szágnak a tatárdúlás előtti történetéhez sok adatot tartalmaz a munkája, esetleges következetlenségei, kritikátlan forrásátvétele ellenére is a 13. század egyik fontos krónikása. A levél megírásának ante quem-jéül pedig az 1177. évet szokták tekinteni, mert abban az évben, szeptember 27-én datálódott az a tényleges hiteles levél, amit III. Sándor pápa küldött János presbyternek, s ezt sokan válaszevélnek tekintik.³⁴ Ez viszont erősen kétséges, hiszen a pápa levele említ egy bizonyos Philippost, aki a levél szerint a pápa orvosa és udvari embere volt, s aki sokat mesélt az egyházfőnek János királyságáról, s ez azt sejteti, mintha az orvos járt volna a keleti keresztény király udvarában. Philippus szerint ugyanis János pap egy templomot akart építtetni Rómában, s egy oltárt Jeruzsálemben, hogy országa zarándokai ott róhassák le tiszteletüket.

Sándor pápa leveléről a későbbiekben még bővebben szólnunk. A János papnak tulajdonított levél rendkívüli népszerűségét mutatja az is, hogy a már sokszor említett Friedrich Zarncke a múlt században több évtizedes munkával összegyűjtötte az akkor fellelhető kéziratait, akkor ez közel százat jelentett.³⁵

A létező kéziratok száma még ennél is több lehet, hiszen Európa kéziratgyűjteményeiben lappanghatnak még másolatok. Így például Zarncke nem említi a magyarországiakat sem: a *Nagynyedi kódexet*, ami a 15. században készült, és a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzik, s nem ismerte az Egyetemi Könyvtár ugyancsak 15. századi kéziratát sem.³⁶

Zarncke megállapította, hogy létezik egy ősi változat, ami a legrövidebb, s ennek eredeti nyelvén sokat vitatkoztak. Alexander A. Vasiliev a szövegben található görög szavak miatt, egy görög nyelvű alapszöveget feltételezett, de ezt a későbbiekben megcáfolták.³⁷ A latin eredeti nyelv legfontosabb bizonyítékai: a szövegben található egy kétsoros latin hexaméter, ami aligha lehet fordítás, a szentírási idézetek mindig a *Vulgatá*-ból valók, továbbá feltételezhető tartalmi forrásai a latin irodalomban lelhetők fel. Az sem elhanyagolható szempont, hogy eddig egyetlen görög nyelvű szöveg sem került elő. Az ősi szövegnek öt későbbi, interpolált változata jelenik meg számos másolatban. Közülük a legfiatalabb, ún. „E” változat a következő sorral zárul: „Végetér János presbyternek a könyve illetve története, amit Christianus, mainzi érsek fordított görög nyelvből latinra.”³⁹ Ennek a bejegyzésnek a hitele meglehetősen kétséges, hiszen maga a szöveg is sok helyen hibás.³⁹ De létezik egy 12. századi párizsi kézirat is, aminek incipitje így szól: „Kezdődik Jánosnak, India császáranak Manuelhoz, Konstantinápoly császárához írt levele királyságának gazdagságáról és csodálatos dolgairól, amit először görögre és latinra lefordítottak.”⁴⁰

Mivel a levelet a keletkezésekor és még a későbbi századokban is valóban egy indiai uralkodótól származtatták, a közvélemény természetesen vette, hogy a szerző valamilyen keleti nyelven írhatta, s a latin csak fordítása lehet, s ugyanígy a görög is, hiszen a címzett a bizánci császár volt. A tények viszont mást mutatnak. Az eredeti nyelv a latin lehetett, s a korábbi felsorolt szempontokon kívül az a körülmény is alátámasztja ezt, hogy későbbi orosz és

egyéb szláv nyelvű fordításai mind a latin eredetiből készültek, jóllehet egy görög nyelvű szöveget biztos előnyben részesítettek volna.

A legkorábbi szöveg a bevezető rész után rátér János pap országának leírására. Hatalmas országa van, hiszen a három India felett uralkodik. Birodalma a legtávolabbi Indiától (ez a mai Dél-Ázsia), ahol Szent Tamás teste nyugszik, átnyúlik a sivatagon egészen odáig, ahol a Nap felkel, majd pedig Babilon sivatagjáig, s elkanyarodik egészen Babel tornyáig.⁴¹ Hetvenkét adófizető király tartozik az uralma alá. Mélyen vallásos keresztény, aki segíti a szegény keresztény hívőket, és fogadalmat tett arra is, hogy le fogja győzni nagy seregével Krisztus ellenségeit, s tisztelgő látogatást tesz a szentsírnál.

A levél felsorolja az ottani élőlényeket: elefántok, tevék, vízilovak, krokodilok, párducok, oroszlánok, fehér medvék, néma kabócák, griffek, tigrisek, hiénák élnek a területén, s ezeken kívül még néhány olyan rejtélyes állat, amelyeknek azonosítása mind a mai napig bizonytalan, és sok gondot okoz a nyelvészeknek és a zoológusoknak. Különleges emberi lényekben sincs hiány: élnek János pap országában gigászok, férfi és női szatírok, pigmeusok, kyklopszok, s az egzotikus állatok sorába tartozik még a főnixmadár is. Általában valamennyi élőlény előfordul ott, ami csak létezik az ég alatt.

János pap országa tejjel-mézzel folyik, nincsenek ott mérges állatok, így skorpió és kígyó sem, de ez utóbbit a levélíró később megcáfolja, mert kiderül, hogy kígyók azért mégiscsak vannak. Az országon átfolyik az Ydonus folyó, ami a Paradicsomból ered, s tele van drágakövekkel: smaragd, zafír, karbunkulus, topáz, onyx, berill, ametiszt s egyéb drágakövek sodródnak a folyó vizével.⁴² Van itt egy assidios-nak nevezett növény is, aminek gyökere csodás erővel rendelkezik, s aki azt magán hordja, az elől elmenekül a tisztátalan lélek, illetve a növény arra kényszeríti, hogy árulja el a nevét, s azt, hogy honnan jött. Emiatt viszont a rossz szellemek azon a földön senkit sem mernek megtámadni.

Ez az a vidék, ahol a bors terem, s a ligetes borstermő területek tele vannak kígyókkal. Az egyik betoldás (az „A” változat) azt is elmondja, hogyan tesz tűzgyújtással ártalmatlanná a bors szüretelésekor a kígyókat.

Az Olympusnak nevezett hegy lábánál fakad egy kis forrás, vizének íze nappal és éjszaka óránként változik, s mindössze háromnapra van a Paradicsomtól, ahonnan Ádám kiűzetett. Aki böjtölve háromszor iszik a forrásból, az a továbbiakban mentes lesz mindenféle betegségtől. Ugyanitt található bizonyos aprócska kövek, amelyekből néhányat sasok gyakran elvisznek János pap országába. Ezek a kövek megfiatalítanak, s annak, aki az ujján viseli, a látása megjavul, ha korábban gyenge volt, illetve rendkívüli éleslátásra tesz szert. Ha pedig valaki elénekel egy meghatározott szent éneket, láthatatlanná lesz tőle. Ezenkívül ez a kő elűzi a gyűlöletet, egyetértést teremt, s távol tartja az irigységet.

De a csodák még mindig nem érnek véget leírásban. János pap országában van egy homoktenger, ami éppúgy örökké hullámozik, mintha víz lenne a med-

rében. De se hajón, se bármi egyéb módon nem lehet átkelni rajta, s éppen ezért senki sem tudja, miféle föld van utána. Bár nincs benne egyetlen csepp víz sem, a János pap országa felőli parton mégis rendkívül ízletes halak találhatóak benne. Innen három napi járásra hegyek magasodnak, ahonnan egy kőfolyó ereszkedik le, amiben szintén nincs víz, csupán kisebb-nagyobb köveket és fákat sodor magával. A hét három napján folyik, s ezalatt nem lehet átkelni rajta, míg a többi négy napon lehetséges keresztül menni. A folyó a homoktengerbe ömlik.

A sivatag mellett, a lakatlan hegyek között van egy földalatti folyócska, amit csak véletlenszerűen lehet megközelíteni, amikor a föld kettényílik. Ilyenkor át lehet oda menni, de gyorsan ki is kell jönni, mielőtt még a föld ismét összezáródna.

A sivatag homokja nem más mint drágakövek és gyöngyök tömege. A kőfolyón túl lakik a zsidók elveszett tíz törzse, akik királyt választanak maguknak, de mégis János pap alattvalói és adófizetői.

A legforróbb területen élnek a szalamanderek, amik csak tűzben tudnak létezni, s ezek az élőlények készítik a selymet.

János pap országa befogad minden jövevényt. Szegény ember nincs közöttük. De nincsen tolvaj, rabló, házasságtörő sem, s nem létezik kapzsiság. Mindenki jómódú, egyedül lovuk van kevés s azok is hitványak. János pap magáról azt állítja, hogy gazdagságával egyetlen ország sem vetekedhet.

Ha háborúba indulnak, zászlóként 13 hatalmas aranyból készült, drágakövekkel díszített keresztet visznek a sereg előtt, ami hatalmas létszámú. De, ha csak kilovagolnak, János pap előtt egy egyszerű fakeresztet visznek, ami nincs se arannyal sem pedig drágakövekkel díszítve, hogy ezzel őket mindig Krisztus szenvedésére emlékeztesse, ezenkívül visznek még egy földdel teli arany edényt, ami arra figyelmezteti őket, hogy a test visszatér eredetéhez, a földbe. Egy arannyal teli ezüst edényt is visznek előtte, hogy mindenki lássa, ő az uralkodók uralkodója.

Senki sem hazudik náluk, s ha valaki mégis ezt akarná tenni, meghal mielőtt még megszólalna. Mindannyian az igazságot követik. Minden egyes évben hatalmas sereggel látogatja meg János pap Dániel próféta sírját a babiloni sivatagban.

Uralma alá tartoznak az amazonok és a bráhmanák is.

Az a palota, ahol János pap lakik, hasonló ahhoz, amit Szent Tamás apostol épített Gundoforosnak (= Gondopharnész), az indusok királyának. Nemes fákból és kövekből épült, s az épület tetején két aranyalma van, s mindegyikén két karbunkulus. Nappal az aranyok világítanak, éjszaka pedig a karbunkulusok. A palotában a mécsesekét balzsammal táplálják. János pap fekhelye zaffírból van, ami a tisztaságot jelzi. Csodálatosan szép feleségei vannak, de évente mindössze négyszer, és csakis gyermeknemzés céljából jönnek János pap szobájába. Naponta egyszer harmincezer emberrel ül le étkezni. Az asztal smaragd-

ból van, s két ametiszt oszlop tartja. Ez a drágakő nem engedi, hogy valaki be-
rúgjon az asztalnál.

A palota bejárata előtt áll egy hatalmas, sokemeletes, oszlopos torony, aminek a tetején egy tükör van, s ebben meg lehet látni, hogy mi történik a környező tartományokban; tizenkétezer fegyveres őrzi éjjel és nappal.

Étkezésekkor az asztalnál hét király, hetvenkét herceg és 365 gróf szolgál fel. János pap jobbján ül 12 érsek, a balján húsz püspök, kivéve Szent Tamás patriarcháját, valamint a szamarkandi protopapa-t, és a susai archiprotópát, ahol János papnak királyi trónusa és palotája is van. Ahová ezek a főpapok havonta felváltva visszamennek. Az apátok is bizonyos napokon teljesítenek nála szolgálatot.

János pap birodalmának nagysága szinte felmérhetetlen a levél szerint. A szerző éppen ezért azt tanácsolja: „Ha meg tudod számolni az égbolt csillagait, a tenger főenyét, akkor számláld meg birodalmunkat s hatalmunk nagyságát!”⁴³

A későbbi szövegbetoldások, ezek egyike volt a borsszüret, tovább gazdagítják a mesés elemek körét. A „B” változat, ami 1192 táján keletkezett, hosszan leírja János pap második palotáját, a „C” variáns tartalmazza a legtöbb bővítést, s 1221 táján készülhetett, ebben olvashatunk Gógról és Magógról, valamint más szörnyű népekről.

A levél feltűnően sok keleti hatást mutat. Jól ismerhette a szerző a keleti kereskedelem árucikkeit: fűszerek, drágakövek stb. János pap tizenhárom emeletes tornyában egyesek az alexandriai világítótorony és az ephesosi Diana szentély együttes hatását látják⁴⁴ A 12. századi zsidó utazó, Benjamin de Tudela, az alexandriai toronyról azt írja, hogy már 50 napi távolságról észre lehetett venni a Görögországból és a nyugatról ellenséges szándékkal érkező hajókat, mégpedig egy, a torony csúcsán elhelyezett üvegtükör segítségével.⁴⁵ De sok rokon vonást lehet találni az Ezeregy éjszaka meséiben is, különösen Szindbád hatodik utazásában. A kőfolyó motívumának is van keleti párhuzama, sőt esetleges forrása is, mégpedig a 9. századi híres zsidó utazó, Eldad Had-dani útleírásában.⁴⁶ Ebben részletesen ír a zsidók elveszett tíz törzséről és arról a kőfolyóról, a Sambatyonról, ami hat napig folyik, s csak szombaton áll meg, akkor viszont tűz veszi körül, felhő ereszkedik rá. Mögötte élnek „Mózes fiai”, akiket látni is lehet, beszélni is lehet velük, de a folyón átkelni képtelenség.

A homoktengerben élő halaknak is van valóságalapja: Sven Hedin, svéd utazó, a múlt század végén a perzsiai sivatagban látott olyan pikkelyes, lapított testű, halhoz hasonló gyíkokat, amelyek több métert is tudtak „úszni” a homokban, anélkül, hogy fejüket közben kidugták volna. Ezeket a helybeli lakosok ízletes eledelnek találták.⁴⁷

János pap levele hazánkban is népszerű lehetett, s a kéziratgyűjtemények átnézése valószínű, hogy még újabb változatok felbukkanását jelenthetné. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzött *Nagyenyedi kódex* (K 32)

és az Egyetemi Könyvtárban levő (Cod.Lat. 71) két eltérő szöveghagyományt tükröz. A Nagyenyedi kódex 1462-ben íródott Magyarországon, 112 fóliót tartalmazó papír kódex, aminek első 66 levelén a *Képes Krónika* szövege olvasható, utána egy magyar nyelvű csízió, majd pedig a 68. levélen kezdődik János presbyter latin nyelvű levele, s csonkán ér véget a 76. levél verzóján.⁴⁸ Szövege egy erősen bővített változat, a Zarncke-féle családfa szerint a C ill. D variánssal rokonítható, de vannak benne egyéb eltérések is. Az Egyetemi Könyvtár pergamen kézírata 85 fóliót tartalmaz, s scriptora, Sztárai Máté, 1475-ben másolta. A 76. levélig Guido De Columna *Historia Troiana*-ja található, a 77–78-on János presbyter levelének legkorábbi és legrövidebb változata olvasható. A két kézirat szöveghagyományának a vizsgálata egy külön dolgozat tárgya lehetne.⁴⁹

Magyarországon és Erdélyben a 15. században ismert volt tehát a János papról szóló legenda, erről egyébként a magyar irodalombeli utólete is tanúsodik, de erről majd később szólunk. Rendkívüli népszerűségét bizonyítja a már említett számos latin nyelvű változatán kívül az ugyancsak igen korai fordításai is. Számos német, francia, olasz, spanyol, sőt orosz, szerb és héber nyelvű változata is van.⁵⁰

A levél keletkezésének helye teljes homályba vész. Egyesek Konstantinápolyi eredetűnek tartják, ennek viszont ellentmond a néhány kifejezetten Bizánc-ellenes megjegyzése. Az látszik a legvalószínűbbnek, hogy valahol a kereszties háborúk színhelyének közelében íródhatott, tehát a Földközi-tenger keleti medencéjének körzetében, ahol a latin műveltség is élt, a görög is hatott, ugyanakkor a keleti kereskedelem révén a távoli országokból is érkeztek hírek. A rejtély megfejtése a jövő feladata.

János pap levelének népszerűsége és szavahihetőségének látszata arra készítette III. Sándor pápát, hogy 1177-ben, Velencéből levelet írjon hozzá, melynek dátuma szeptember 27. Latin kézírathagyományát ugyancsak Friedrich Zarncke elemezte és közölte.⁵¹

A pápa, mint már korábban említettük, egy bizonyos Philippus magisterre hivatkozik, aki az orvosa volt: „dilectus filius noster, magister Philippus, medicus et familiaris noster...”, és aki sokat mesélt János pap országáról, de az előbbi levélre vonatkozathatóan egyetlen utalás sem olvasható a pápa írásában. A pápa azért küldi Philippust a presbyterhez, hogy gyarapítsa a távoli uralkodó hitbéli ismereteit. Arról viszont nincs adatunk, hogy Philippus útja megvalósult-e. Lynn Thorndike szerint nagyon valószínű, hogy a személye azonos a bizonyos Philippus Tripolitanus-szal, aki a 13. század elején antiochiai tartózkodása idején megtalálta a pseudo-arisztotelészi munkát, a *Secretum Secretorum*-ot, mégpedig arab fordításban (*Sirr al-asrar*), és 1243 táján latinra fordította.⁵² Véleményünk szerint ez aligha lehetséges, hiszen közben több évtized telt el, s a fordításkor már ugyancsak aggastyánnak kellett volna lennie.

A levél megszólítása így hangzik: „Sándor püspök, Isten szolgálójának szolgálója, Krisztusban igen kedves fiának, Jánosnak, az indiaiak jeles és felséges királyának, üdvözetét és apostoli áldását küldi.” Ismét felmerül tehát a kérdés, va-

jon földrajzilag hol is keressük azt az Indiát, ahol János uralkodott. A pápa leveléből az mindenesetre kiderül, hogy messze lehet, hiszen Philippusra sok viszontagság vár, sok olyan területen kell átutaznia, ahol barbár és ismeretlen nyelveket beszélnek – „inter tot labores et varia rerum ac locorum discrimina, inter linguas barbaras et ignotas...” Nagyon valószínű, hogy akkor járunk közel az igazsághoz, ha itt megint nem a mai fogalmaink szerinti Indiára gondolunk, hanem leginkább Etiópiára, mert az ottani keresztények, annak ellenére, hogy a monofizita felfogást követték, egészen a 17. századig jó kapcsolatban voltak a római pápai hivatallal. Területük pedig beletartozott az akkori India fogalmába.

A legenda újabb lendületet kapott a 13. század elején, amikor a francia származású Jacobus de Vitriaco (Jacques de Vitry) (1178–1240), ágostonrendi szerzetes, majd kereszties prédikátor, s 1216-tól egy ideig Acre püspöke, az egyiptomi Damiette sikeres ostroma után (1217–19 ill. 1221) számos levelében arról tudósított, hogy keleten van egy bizonyos Dávid király, akit a nép egyébként János presbyternek is hív, keresztény, igaz hogy nesztoriánus, s keleten már számos várost elfoglalt a muszlimoktól, s éppen Bagdad felé közelít. Mint mondja, mindezeket a híreket kereskedőktől hallotta. Dávidot egyesek a korábbi János presbyter fiának vagy unokájának tartják.

A keleten feltűnő erős hatalom valóságos volt, erről írt Julianus barát is az 1235–36. évi első útjáról szóló beszámolójában, ill. az 1237-es második útjáról készült jelentésben. Létrejött a messzi keleten Dzsingisz kán birodalma, s 1241–42-ben hazánk is megtapasztalhatta pusztító erejét.⁵³

Európa rettenetesen csalódott, keresztény fejedelmet remélt Keleten, s ehelyett barbár had érkezett onnan. Lassan ocsúdni kezdett, s éppen a magyarországi események hatására IV. Ince pápa megbízta II. Frigyes császárt, hogy hirdesse meg a kereszties hadjáratot a tatárok ellen. 1245-ben Pjotr Akerovics érsek Kijev eleste után, a lyoni zsinaton beszámolt a tatárok pusztításáról, ez sokban egyezett Julianus 2. útjának leírásával. Az érsek külön kiemelte, hogy a tatárok határozott célja a Nyugat lerohanása. A pápa éppen ezért több követséget is küldött a tatárokhoz, s ezeknek a fő célja az volt, hogy adatokat gyűjtsenek életmódjukról, szokásaikról, vallásukról s legfőképpen hadi szándékaikról.

Az egyik legsikeresebb útleírás az olasz ferences barát, Plano Carpini nevéhez fűződik. A pápa megbízásából 1245 áprilisában Lyonból, Csehországon, Lengyelországon, a kijevi Oroszországon át jutott el 1246 áprilisában Batu kán Volga menti szállására, majd onnan Gűjük kánhoz, Karakorum közelébe. Ugyanazon év novemberében indult vissza. Latin nyelvű útleírása, *Historia Mongolorum quos nos Tartaros apellamus*, az egyik legfontosabb forrásunk a 13. század első felének mongol történetéhez.⁵⁴ Az 5. könyv 12. fejezetében említi János papot, Nagy-India királyát, aki ellen Dzsingisz kán egyik fia indított támadást, de a papkirály elkergette a támadókat, halálra rémítve őket a lovakra szerelt, tüzet okádó réz emberalakokkal. A megrémült tatárokat a figurák mögött ülő harcosok könnyen lenyilagták.⁵⁵

Plano Carpini nagyon részletes leírást adott a kán országaról, s hazafelé utaztában, 1246 nyarán, megfordult Zólyom várában is, ami az Árpád-házi királyok fő nyári rezidenciája volt, s itt találkozott IV. Béla királlyal is. Feltételezhetjük tehát, hogy a sok egyéb információ mellett szóba kerülhetett az indiai keresztény papkirály személye, s magyarországi ismerete ezáltal jobban terjedhetett. Nemsokára visszaérkeztek IV. Béla követei, akik mint Plano Carpini is, a többi 4000 követtel együtt, részt vettek a kánválasztás és trónraemelés fényes ünnepségein. Az Európa elleni támadás tervét valamennyi utazó megerősítette, ekkor gyorsult meg a magyarországi erődítések építése. A támadás mégsem indult meg, mert 1248-ban Gűjük meghalt.

1251-ben Mőngge (vagy Mengü) kán lépett trónra, s 1253-ban eldöntötte, hogy egyik öccsét, Kubilájt Dél-Kína ellen, Hülegüt pedig Elő-Ázsia meghódítására küldi. 1254-ben IV. Béla megint domonkosokat küldött követségbe a mongolokhoz, közülük eggyel találkozott a másik kiváló útleíró, Rubruk.⁵⁶

IX. (Szent) Lajos francia király már 1244-ben készült a keresztes hadjáratra, de csak 1248-ban indult el, s kíséretében volt Rubruk Wilhelm ferences barát is. Ciprus szigetén megálltak, s itt találkoztak Eldzsigidej mongol vezér követével, Dáviddal, aki egy Mosul környéki nesztorianus keresztény volt. A vezértől hozott levél tele volt kereszténynek ható megnyilatkozásokkal, s ezeknek számát gyarapította a király tolmácsa is, Longjumeau-i Andreas fráter, aki a mongolok megtéréséről beszélt, s azt állította, hogy Gűjük kán anyja János papkirály leánya. Szövetséget ajánlottak a francia királynak, ennek értelmében a mongolok megtámadnák Bagdadot, IX. Lajos pedig szálljon partra Egyiptomban, hogy a két mohamedán hatalom összefogását megakadályozzák.

IX. Lajos Longjumeau-i Andreas vezetésével követséget küldött a mongolokhoz, de időközben meghalt Gűjük, ezáltal útjuk értelmetlenné vált, Andreas fráter viszont azt a hírt hozta, hogy Batu kán fia, Szartach keresztény lett, Rubruk ennek kiderítésére indult el. Útjával azt is tervbe vette, hogy Talasz városában felkeresse azt a kis német közösséget, akiket valószínűleg az erdélyi Radnabányáról hurcoltak el, s német aranybányászok és fegyverkovácsok voltak. Tervei között szerepelt a térítés is a mongolok körében.

1253 elején indult a Szentföldről IX. Lajos levelével Szartach-hoz, aki a Volgától nyugatra élt. Júliusban oda is ért, de csalódnia kellett, mert Szartach nem volt keresztény. Mindenesetre a mongol vezér továbbküldte az apjához, Batu kánhoz, a Volga túlsó partjára, az pedig Mőngge kánhoz a Balkas tó mellett fekvő Kajalig. December végén ért el a nagy kánhoz, s vele együtt ment Karakorumba. Mőngge válaszlevelével 1254 júliusában indult vissza, s 1255 júniusában érkezett Antiochiába. Terve volt, hogy felkeresi IX. Lajost Franciaországban, de rendjének provinciálisa ezt nem engedélyezte. Ezért tehát élményeit, tapasztalatait írásba foglalta.⁵⁷

Rubruk leírása igen fontos forrás néprajzi, földrajzi, antropológiai és nyelvészeti vonatkozásban is. Karakorumban megtekintette a nesztorianusok templomát, s részletesen is ír róluk. Munkájának a XVII. könyvében beszámol arról,

hogy János, a naimanok nesztoriánus királya, de „tízszerte annyit híresztelnek róla, mint ami az igazság.” Egyébként nem jó a véleménye a nesztoriánusokról, akik azt terjesztik Mönggéről, Gűjükről és Szartachról, hogy keresztények, pedig valójában nem is azok, s hozzáfűzi: „Így keletkezett nagy híre annak a János királynak is.” Azt is elmondja, hogy János fivére volt Ong, a kereitek ura, akik eredetileg nesztoriánusok voltak, de bálványimádókká váltak. Mivel János örökös nélkül halt meg, Ong lett a kán, de harcba keveredett Dzsingisz kánnal, aki lerohanta, s ezért Ong Kínába menekült. (Valójában az egyik naiman előrs menekülés közben megölte.) A lányát Dzsingisz foglyul ejtette, feleségül adta a fiához, s az ő gyermekük Möngge.⁵⁸

A 13. század talán legnagyobb utazója, Marco Polo, 1270-ben érkezett a mongol birodalomba. Munkájában ő is megemlíti János papot, de Ong kánnal azonosítja, „akit saját nyelvükön Unk kánnak neveztek, s akit mi János papnak hívunk: valóban ő az, akinek nagy birodalmáról az egész világ beszél.”⁵⁹ Azt is leírja, hogyan győzte le Dzsingisz kán Unk kánt, vagyis János papot, aki el is esett a csatában. A csata 1203-ban volt a kínai és mongol források szerint.⁶⁰ A későbbi kutatás kiderítette, hogy ez a név megfelel a kínai Vang névnek, amit a kínaiaktól kapott, eredetileg viszont To’otil-nak hívták, s a kereitek nesztoriánus keresztény kánja volt.⁶¹

Sok misszionárius szerző tesz említést leírásában különböző összefüggésben János papról. Meg kell említenünk Giovanni de Montecorvint, a ferences szerzetest, aki IV. Miklós pápa megbízásából 1291-ben indult útnak, s már kifejezetten téríteni ment. Vállalkozását megkönnyítette, hogy tudott már perzsául és örményül is. Egy évet Indiában töltött, majd pedig Kínába ment, 1294-ben érkezett Kanbalikba (= Peking). Két, Pekingből írt levelét ismerjük, 1305-ből ill. 1306-ból.⁶²

Montecorvino említ egy bizonyos György herceget, aki egyébként Marco Polónál is szerepel, s akit sikerült nesztorianusból katolikus hitre térítenie, s aki az ismert indiai János presbyter családjából származik.⁶³ Montecorvino egyébként 6000-nél több embert térített a keresztény hitre, az Újszövetséget lefordította az ottani nyelvre, ami valószínűleg a mongolt jelenti, s végül 82 éves korában gyilkosság áldozata lett. A misszionáriusok keleti utazása rendszeressé vált. 1338-ban Tughán Timur, nagy kán, az utolsó Yüan uralkodó (1338–1368) követséget küldött XII. Benedek pápához, mégpedig két franciát, Guillaume de Noix-t és André-t, akik kereskedők voltak Pekingben, valamint egy alánt, akit Togainak hívtak, s valamennyien keresztények voltak. E látogatás viszonzásául a pápa egy harminckét személyből álló delegációt küldött Kínába; köztük volt a firenzei nemesi származású ferences szerzetes, Giovanni de Marignolli, sőt egy bizonyos Gregorius de Hungaria is. 1342 táján érkeztek meg Kanbalikba (Peking), s három évig maradtak a fővárosban, ahol Marignolli szerint mintegy harmincezer alán is élt, s többségében keresztények. Majd Indián, Ceylonon és a Perzsa-öblön, valamint Edessán és Jeruzsálemen keresztül tértek vissza tizenhárom év után, 1352–53 táján Itáliába.⁶⁴

Még számos követ ill. misszionárius járt a mongolok között, míg 1369-ben trónra lépett Timur-Lenk, s ez a esemény a keleti, főleg nesztoriánus kereszténységnek is a végét jelentette. Ahogy a mongolok hatalma összeomlott, fokozatosan eltűnt a kereszténység is. A folyamat Kínában zajlott a leggyorsabban. A mohamedánok hódításával Belső-Ázsiában is megszűnt; Timur-Lenk birodalmában már nem létezhetett a kereszténység. Erről a letűnt korszakról régészeti leletek is tanúskodnak az 1200 és 1360 közötti évekből, pl. sírfeliratok a Tien-Santól északra. A híres tun-huangi barlangok kéziratai közt, melyek feltárásában a magyar Stein Aurélnak volt a legnagyobb érdeme, vannak bizonyos nesztoriánus emlékek is, így pl. egy kínai nyelvű Szentháromság himnusz, sőt az észak-kínai buddhista és taoista templomok némelyikéről kiderült, hogy eredetileg a nesztoriánusok építették maguknak, s nem lehetetlen, hogy falain valahol még a kereszt elmosódott jelét is fel lehetne fedezni.⁶⁵

A kereszténység megszűnése a mongoloknál nem vetett véget a János pap legendának. Mindössze annyi történt, hogy birodalma közelebbre került, mégpedig a közismerten keresztény hagyományokkal rendelkező Etiópiába, amit, mint említettük, szintén India egy részének tekintettek korábban.

IX. Bonifác pápa követeként 1384–85-ben a Közel-Keleten járt a firenzei utazó, Leonardo di Niccolo Frescobaldi, s az ő kíséretében volt az ugyancsak firenzei Simone Sigoli, aki útleírásában beszámol egy bizonyos Presto Giovanniról, az indiai uralkodóról, akinek Egyiptom szultánja adót fizet, mert ez a Giovanni felügyeli a Nílus forrásvidékét.⁶⁶

Az útleírás szerzők közül meg kell még említenünk Johannes de Hese-t, a németalföldi „fantasztikus” Ázsia-utazót, akinek munkája, bár javarészt a fantázia szülötte, igen népszerű volt. A Közel-Keleten, Etiópiában, Irakban és Indiában „járt”, s mesés elemekben gazdag, a János pap levél hatását mutató útleírása tovább erősítette a legendát. Számos ősnymotatvány kiadása is van.⁶⁷

De voltak olyan szerzők is, akik meghívták magukat János presbyter udavarába, s így „saját élményeik alapján” számoltak be a látottakról. Ebben a műfajban a legismertebb szerző egy bizonyos John Mandeville, akit sokáig angol lovagnak hittek, még Zarncke is angolnak vélte, de azóta kiderült, hogy műve eredetileg francia nyelven íródott, s valószínűleg azonos Jean a la Barbe vagy Jean de Bourgogne nevű lyoni orvossal. Könyve szerint 1322-ben indult útnak, „bejárta” Törökországot, Örményországot, a tatárok birodalmát, Egyiptomot, Etiópiát és Indiát. Művének népszerűségét mutatja, hogy 1355–56-tól kezdődően 250 fennmaradt kézirata, 180 kiadása ismert különböző nyelveken. 33 évet töltött keleten, 1322-től 1355-ig. A papkirályra vonatkozó anyagot nagyrészt a János pap levélből merítette.⁶⁸

Az etiópiai kereszténységgel hivatalos kapcsolat is volt. Két afrikai követésgről is tudunk, az első 1306-ban érkezett a spanyol királyhoz az etióp császártól, „János presbyter”-től. Hazafelé menve megálltak Avignonban, Rómában és Genovában. Látogatásukról Giacomo Filippo de Bergamo tudósít történeti munkájában, a *Supplementum chronicarum*-ban, amit 1483-ban publikáltak

1. János pap. Münster, Sebastian: *Cosmographia*. Basel, durch Henrichum Petri, 1546. DCCCXVI. f.

először, Velencében.⁶⁹ A harminc tagú etióp küldöttség Genovában találkozott a Szent Márk tudós rektorával, a híres térképésszel, Giovanni da Carignanoval, aki alaposan kifaggatta őket Etiópiáról. Feljegyzései, sajnos, nem maradtak fenn, portolán térképét viszont Firenzében őrizték egészen a második világháborúig, amikor elégett, de korábban több hasonmás készült róla. A későbbi hagyomány Carignano-nak tulajdonítja a térképészeti terén János papnak Afrikába való áthelyezését, de ezt portolán térképe alapján bizonyítani nem lehet, mert végleges megsemmisülése előtt is már hiányzott pontosan az a sarka, ahol Etiópiának kellett lennie. Mindenesetre Angelino da Dalorto 1339-ben Mallorcán készült térképe már minden kétséget kizáróan Afrikába helyezi és ott ábrázolja János pap országát.⁷⁰

A 15. században Tengerész Henrik, portugál herceg (1394–1460), számos felfedező utat indított Nyugat-Afrika partjai felé. Egyik célja az volt, hogy megterve az itáliaiak kereskedelmi monopóliumát, új utakat fedeztessen fel a fű-

szertermő szigetek felé. De volt egy másik fontos célja is, meg akarta találni János presbytert, hogy vele szövetkezve az akkor még Európában levő mórok hátában szövetségességre leljen. A sikeres megtalálás érdekében egész különös módszereket is alkalmaztak: az elfogott afrikaiak közül sokakat megkereszteltek, megtanították a portugál nyelvre, majd pedig visszavitték, s valahol Afrika partjainál kitették őket, annak reményében, hogy talán rátalálnak János papra, és informálják őket. Nem is gondoltak az ottani nyelvek sokaságára és arra sem, hogy meddig is ér Etiópia; azt hitték ugyanis, hogy a Szaharától délre fekvő terület teljes egészében Etiópia.

Pontosabb információkkal szolgált egy másik portugál, Gregorio da Quadra, aki az Adeni-öböl blokádjára küldött portugál flotta egyik vitorlásának a parancsnoka volt. 1509-ben a szomáli partok mentén, Mogadisuban, egy éjjel, amikor aludtak, a hajóhorgonyt tartó kötelük elszakadt, és besodródtak az öbölbe. Zeilánál foglyul ejtették őket, s Quadra Jemenbe került. 1516-ban az egyiptomiak elfoglalták Jement, ő szabad lett, s ezután mohamedán hitre tért. Sok kaland után eljutott Ormuzba, ahol a portugál kapitány a pártfogásába vette, s visszaküldte hazájába, 1520-ban. Manoel királyt fellelkesítette az Etiópiáról szóló tudósításával, s az uralkodó elküldte őt az időközben kereszténnyé lett kongói királyhoz, annak reményében, hogy majd segít neki kapcsolatot teremteni János pappal. Ez a Kongó inkább a mai Angolának felel meg. A királyt viszont éppen portugál tanácsadói figyelmeztették egy esetleges portugál térnyerés veszélyére, így János pap udvara helyett visszaküldték Quadrát saját királyához. Manoel időközben meghalt, a derék egykori hajós muzlimból kapucinus barát lett, s kolostori magányában elmesélte élményeit Damião da Góes-nak, a krónikaírónak, akinek a munkája, a *De rebus Aethiopicis* vagy más néven *Fides, religio, moresque Aethiopum sub imperio Preciosi Ioannis* először 1540-ben jelent meg, s rendkívül népszerű lett.⁷¹ Münster már *Cosmographiájá*-nak az 1544-es kiadásában hivatkozik a műre, az 1541-ben megjelentre, s külön fejezetet ír János papról, s nevének értelmezéséről is. A *Cosmographia* 1546. évi, baseli kiadásában pedig már kibővített és képekkel illusztrált változatot olvashatunk János papról és országáról. (Ld. 1. kép.)⁷² Mindkét kiadásban található egy térkép is, bejelölve rajta János pap országát (ld. 2. kép, az 1546. évi kiadásból).

Damião da Góes az említett munkájában beszámol a későbbi utazókról is, így Bartolomeu Diasról és Pero de Covilhãoról. Útjuk előzménye 1486-ra nyúlik vissza, amikor Benin királya követet küldött a portugál királyhoz, s keresztény térítőket kért. Közben megemlítette João, portugál uralkodónak, hogy van egy bizonyos Ogané király, aki Benintől sok száz mérföldre keletre él, s a benini hercegek körében nagy tiszteletnek örvend. Ogané erősítette meg a királyi kinevezéseket, s ennek jelképe egy nyakban viselendő kereszt volt. A követ azt is elmondta, hogy ő maga is volt követségben Oganénál, de sohasem lehetett őt magát látni, mert egy függöny takarta el, s azon keresztül beszélgettek. A portugál király ekkor konzultált a Szentföldön járt szerzetesekkel, akik Jeruzsá-

2. Afrika, János pap országának jelzésével: „Hamarich. Sedes Prete Iohan.” – Münster, Sebastian: Cosmographia. Basel, durch Henrichum Petri, 1546. XXVII. tab.

lemben találkoztak etiópokkal, s ezek megerősítették, hogy Etiópia Egiptom alatt terül el, vagyis tőle délre, s egészen a déli tengerekig nyúlik. A királyi térképészek azonnal azonosították a helyet a ptolemaioszi leírás szerint, s úgy vélték, hogy Ogané nem lehet más mint János pap. Ekkor tehát II. João portugál király két expedíciót küldött, az egyiket tengeren, ezt vezette Bartolomeu Dias (1450–1500). Ő ugyan nem találta meg János papot, de felfedezte a Jóreménység Fokát. A szárazföldi úttal pedig a király Pero de Covilhão-t és Alfonso de Paivat bízta meg. Elsődleges céljuk János pap felkutatása volt, s emellett az is, hogy utat találjanak a fűszertermő keleti területekre. Kairóba érkezve arab kereskedőnek öltöztek, s csatlakoztak egy muszlim karavánhoz. Majd Paiva Etiópia felé indult, Covilhão pedig Indiába. El is ért Cannanoreba, majd Calicutba és Goába, s végighajózva a Malabár-parton eljutott Ormuzba és Sofalába. Amikor visszatért Kairóba, levélben tájékoztatta a királyt, hogy Afrika déli végét körülhajózva el lehet jutni a fűszertermő vidékekre. Paiva viszont útközben, még valószínűleg Etiópia előtt, meghalt. János papot tehát nem sikerült megtalálniuk, Covilhão levele viszont újabb ösztönzést adott, s 1497 júliusában Vasco da Gama (1460–1524) három hajója, a San Gabriel, San Rafael és a Berrio kifutott Lissabonból, ahová a San Gabriel 1499-ben sikeresen vissza is

tért, miután megtalálta a kelet felé vivő lehetséges tengeri utat. Covilhãot ezután a király Etiópiába küldte, ahová meg is érkezett 1492–93-ban. Barátságosan fogadták, de nem engedték többet haza. Tekintélyes emberként élt köztük még 1520-ban is, amikor egy újabb portugál expedíció érkezett oda. Ennek tagja volt Francisco Alvares is, aki meg is írta utazásának történetét és találkozását Covilhão-val.⁷³ Covilhão beszámolt indiai eredményeiről is, s az ottani keresztényekről.

Alvares munkáját használta fel Giovio Paolo (1483–1552), a történeti munkájának Etiópiáról szóló részében⁷⁴. Ez a történeti összefoglaló mű viszont ismét újabb feldolgozások forrásául szolgált, így például később a magyar Valkai Andrásnak is.⁷⁵ A 15–16. századi térképeken is szinte mindig feltüntették Etiópiában János pap országát, ennek egyik szép példája az Ortelius-féle térkép. (ld. 3. kép)⁷⁶

Az összefoglaló történeti munkákban is előszeretettel írnak János papról. Megemlíthetjük itt Johannes Boemust is (1436–1506), aki többek között leírja, hogy az etiópok királyát Pretoianesnak hívják, a városa Garama, ahol nincse-

3. János presbyter országa. Ortelius, Abraham: Theatrum orbis terrarum. Antwerpen, apud Christophorum Plantinum, 1579. p. 89. OSZK jelzete: App.H. 2565b

4. Az áldoztató Tamás apostol. Schedel, Hartmann: Liber chronicarum. Nürnberg, Anton Koberger, 1493. CXCVII. f. – OSZK jelzete: Inc. 87d

nek falak, hanem tarka sátrakban laknak.⁷⁷ Boemus a forrását is megemlíti, Marco Antonio Sabellicot, aki a 15. század jelentős történétírója és a velencei Biblioteca Marciana vezetője volt.

Visszatérve Magyarországra, véleményünk szerint a János pap legenda már a tatárjárás idején ismertté válhatott, igaz csak szűkebb körben, főképp a király környezetében. Kézíratos előfordulásai a 15. századból azt bizonyítják, hogy Európa többi országához hasonlóan, nálunk is olvasta, ismerte a latinul illetve a németül tudó tanultabb réteg; mint ahogy a 16. században Valkai András Mandeville útleírását és Giovio Paolo történeti munkáját használta fel forrásul. Ez utóbbi a művelt réteg körében különösen gyakran olvasott mű volt. Varjas Béla a János papról szóló mendemondák és szólások forrásának mind Valkai művét tartja, s szerinte ez az ének közkedveltségére utal.⁷⁸ Ellentétes véleményen van Turóczi-Trostler József, aki szerint Valkai „érdektelen anyagközvetítő és kompilátor”, és művének egyetlen pozitívuma az, hogy „nevet adott egy ad-

dig névtelen vagy legjobb esetben latin néven ismert képzetnek.”⁷⁹ Véleményünk szerint János pap alakja sokkal árnyaltabb annál, hogy csupán egy Eldorádó vagy kulináris paradicsom mesebeli királya legyen, amint ezt Turóczi-Trostler József gondolta.

Barangolásunkat kontinenseken, kultúrákon és századokon át zárjuk egy, a János pap legendához kapcsolódó képpel az ötszáz éves *Schedel króniká*-ból. Ebben a CXCVII. levél versóján olvasható néhány sor János presbyter országáról, valószínűleg az anonym *De adventu* alapján, s a szöveg mellett látható az áldoztató Tamás apostol képe. (ld. 4. kép)⁸⁰

A rejtélyes papkirály alakja felpezsdítette a képzeletet. Legnagyobb „tette” az volt, hogy ösztönzést adott a távoli országok jobb megismeréséhez, az ismeretlen messzeséget megcélzó felfedező utakhoz. Keresése hozzájárult a néprajz fejlődéséhez, gyarapította a térképészeti ismereteket. Személye, bár úgy ahogy elképzelték, sohasem létezett, rendkívüli hatással volt több évszázad kultúrájára.

JEGYZETEK

1. Valkai András: *Cronica, avagy szép historiás enec, miképpen Hariadenus, tengeri tolvay, Barbarossa, ás bassáva löi...* *Cronica avagy szép historiás enec, miképpen Károly császár hadakozot Affricában... Cronica, mellyben meg irattatic Prister Iohannis, az az, a nagy Janos pap czaszárnac igen nagy czaszári birodalma, ki Indiában bir igen nagy böw földén.* Colosvarot 1573. = RMK I. 94., RMNy 327. = *Cancionale.* Colosvarot 1574. = RMK I. 112, RMNy 351. – Valkai Andrásról és históriájának lehetséges forrásairól ld. Binder Jenő: *Prister Johannes.* = *Egyetemes Philológiai Közöny,* 1886. 532–553., György Lajos: *Valkai András. Egy kalotaszegi énekszerző a XVI. században.* Kolozsvár, 1947.
2. Magyarországi előfordulásairól az irodalomban: Dobóczki Pál: *János pap országa.* = *Magyar Nyelv,* 1912. 37–38.
3. *János pap országa.* = *Magyarságtudomány,* 1943., 476–517.
4. Zarncke, Friedrich: *Der Priester Johannes.* = *Abhandlungen der philologisch-historischen Classe der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften.* Vol. 7 Leipzig, 1879. és Vol. 8. Leipzig, 1883.
5. Gabala = Dzsabala, libanoni város, az ókori Byblos.
6. Jelzete: App.H. 1622 ill. Ant. 1225. Modern kiadása: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germ.* XX. 1912. 266.
7. Másik történeti munkájában Barbarossa Frigyes uralkodásának első éveit írta meg: *Gesta Friderici imperatoris.* Kiadása: *Monumenta Germ. Hist. Script.* 1912.
8. Az 1515. évi kiadásban (Strassburg, ex aedibus Matthiae Schurerii, ductu Leonardi et Lucae Alantsee fratrum) a VII. könyv XXXIII. fejezetében, az LXXXIVv–LXXXV. levélen. – Modern szövegközlése: Zarncke: *Abhandlungen,* vol. 7. 847–848.
9. Ligeti Lajos: *Az ismeretlen Belső-Ázsia.* Bp., [1940.] 295.
10. Gregoriosz Abulpharai Bar Hebraeus (1226–1286), szíriai keresztény püspök, aki történeti munkájában, az ún. *Chronicon Syriacum*ban idéz egy, a 11. század elejére datált levelet, ami arról szól, hogy 1000 táján a kereitek királya törzsének kétszáz ezer tagjával együtt keresztény hitre tért. Sőt azt is említi, hogy a mongolok uralma idején a kereitek vezére egy bizonyos Ung Khan volt, akit Malik Juhanna-nak, vagyis János királynak is hívtak. – Vö. Assemani, Joseph Simon: *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana,* Vol. 3. P. 2. Romae, 1728. 485–488.
11. Ligeti i. m. 298.
12. *Mon. Germ. Hist. Script.* IX. 580. Idézi Zarncke: *Abhandlungen,* Vol. 7. 850.

13. Ibn Al-Athir (1160–1233), a középkor egyik legjelentősebb krónikáírója. 1180-tól Mosulban (az ókori Ninive) élt. Fő műve az egyetemes történetet 1231-ig tárgyaló krónikája, melynek címe röviden: *Kamil* (= *A tőkélletes*). – A vonatkozó részt közli Zarncke: *Abhandlungen*, Vol. 7. 853–858. – Vö. Bretschneider, E.: *Medieval researches from Eastern Asiatic sources*. London, 1910. Vol. 1. 214.
14. A fiúgyermek pappá szentelését Rubruk, Wilhelm (Willem van Ruysbroeck), flamand minorita szerzetes említi, aki a 13. század közepén IX. (Szent) Lajos francia király megbízásából utazott Mongóliába. A későbbiekben bővebben szólunk róla. Művének latin nyelvű kiadása: *Itinerarium fratris Wilhelmi de Rubruk ad partes orientales*. = *Recueil de voyages publié par la Société de Géographie*. Vol. 4. Paris, 1839. 199–396. Vö. Zarncke: *Abhandlungen*, Vol. 8. 87–96.
15. Megjelent: Berlin, 1864. A vonatkozó rész: 134–140.
16. Zarncke: *Abhandlungen*, Vol. 7. 869.
17. Beckingham, C. F.: *The achievements of Prester John*. In: *Between Islam and Christendom*. London, 1983. 5.
18. Széth könyvének kiadása: Migne: *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*. Vol. 56. Paris, 1862. 637–646. coll.
19. Gutschmid, Alfred von: *Kleine Schriften*. Vol. 2. Leipzig, 1889. 333. – Herzfeld, Ernst Emil: *Archaeological History of Iran*. London, 1935. 64–65.
20. Részletesebben erről. Neill, Stephen: *A history of Christianity in India. The Beginnings to A. D. 1707*. Cambridge (1984). 27 skk.
21. Dahlmann, J.: *Die Thomas Legende und die ältesten historischen Beziehungen des Christentums zu Fernen Osten*. Freiburg i. B. 1912. 12–14. – Vö. Garbe, Richard: *Indien und das Christentum*. Tübingen, 1914. 128. skk.
22. Ma is őriznek egy Szent Tamásnak tulajdonított ereklyét a Madrasban levő Szent Tamás katedrálisban.
23. Dahlmann i. m. 161.
24. Migne: *Patrologia Latina*. Vol. 71. (1879). 733–734. coll.
25. Zarncke: *Abhandlungen*, Vol. 7. 844.
26. Odo levele: *Epistola ad Thomam comitem de quodam miraculo S. Thomae apostoli*. A levelet először Jean Mabillon publikálta: *Vetera analecta*. Paris, 1675–1685. Én a 2. kiadást használtam: Paris, 1723. 464–465. A levél címzettje Mabillon szerint –Thomas de Marla Codiaciaci castri dominus”.
27. Zarncke, Friedrich: *Über eine neue, bisher nicht bekannt gewesene lateinische Redaction des briefes des Priester Johannes*. = *Berichte über die Verhandlungen der Königlich-sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Classe*, Vol. 29. Leipzig, 1877. 128.
28. Vö.: Zarncke: *Abhandlungen*, Vol. 8. 120–127. ill. 159–171.
29. Röhrich, Reinhold: *Studien zur mittelalterlichen Geographie ud Topographie Syriens*. = *Zeitschrift des Palästinavereins*, 10. 1887. 297.
30. Slessarev, Vsevolod: *Prester John. The letter and the legend*. Minneapolis, 1959. 22.
31. Uo. 24–24.
32. Bővebben erről: Gregor, Helmut: *Das Indienbild des Abendlandes*. Wien, 1964. 14–19.
33. Albericus: *Chronica*. Ed. Paul Scheffer-Boichorst. = *Mon. Germ. Hist. Script.* Vol. 23. Hannover, 1874. 631–950. Az idézett rész a 848–849. lapon.
34. Ezt állította Zarncke is. *Abhandlungen*, Vol. 7. 878.
35. Zarncke: *Abhandlungen*, Vol. 7. 872–934.
36. A *Nagyenyedi kódex* jelzete: K 32, az Egyetemi Könyvtár kódexéé pedig Cod.Lat. 71.
37. Vasiliev, A. A.: *Prester John. Legend and history*. Csak kéziratban olvasható. (Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington. Idézi Slessarev i. m. 41.
38. A szöveg a müncheni kéziratban olvasható. (Cod.Lat.Mon. 265). Közli Zarncke: *Abhandlungen*, Vol. 7. 901–903.
39. Christianus mainzi érsek (1165–1183), I. Frigyes diplomatája volt.
40. Paris, Cod.Lat. 2342. Ld. Zarncke: *Abhandlungen*, Vol. 7. 884–885.
41. Mint már említettük, India alatt nem csupán a mai szubkontinentet értették, hanem egy sokkal nagyobb területet, ami magába foglalta Etiópiát, Arábiát és a mai fogalmaink szerinti Indiát. Ennek az ókorra visszanyúló, de különösen a Kr. u. 1. században egyre táguló földrajzi meghatározásnak többféle változata is létezik a földrajzi írónál és térképkészítőknél. Vö. 32. jegyzet.

42. A keresztény hagyomány a Paradicsomot is Indiába helyezte, ezért szerepel a teremtéstörténetből ismert Physon folyó az anonym *De adventu*-ban is.
43. Zarncke: *Abhandlungen*, Vol. 7. 924.
44. Bővebben erről Faral, Edmond: *Recherches sur les sources latines des contes et romans courtois du moyen âge*. Paris, 1913. 81–82. Említi: Slessarev i. m. 49.
45. Roth, Cecil: *Benjamin (Ben Jonah) of Tudela*. = *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 4. Jerusalem, 1972. 53. – Munkája: *Sefer ha Massa'ot*. Először Konstantinápolyban adták ki, 1543-ban. Az Arias Montanus-féle latin fordítást használtam: *Itinerarium*. Antverpiae, 1575. Az említett rész a 106. oldalon.
46. *Eldad Had-dani*-ről ld. Shochat, Azriel. = *Encyclopaedia Jud.* Vol. 6. Jerusalem, 1972. 576–578. ill. Ullendorf, Edward. *Encyclopaedia Britannica*. Vol. 8. Chicago–Toronto–London, 1960. 129–130.
47. A perzsák „homoki hal”-nak nevezik. Hedin, Sven: *A rejtelmes India felé*. I. Ford. Zigány Árpád. Bp., (1911?). 357.
48. Csapodi Csaba–Csapodiné Gárdonyi Klára: *Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. I. Bp., 1988. 207.
49. A kódex leírása: Mezey László: *Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Bp., 1961. 121–122.
50. A különböző nyelvi változatokra vonatkozó irodalmat ld. Slessarev i. m. 5. old. 4. jegyzet.
51. Zarncke: *Abhandlungen*, Vol. 7. 935–944.
52. Thorndike, Lynn: *A history of magic and experimental science during the first thirteen centuries of our era*. Vol. II. New York, 1958. 244–245.
53. Vitry fő műve: *Historia Hierosolymitana*. kiadta: Bongars, Jacques: *Gesta Dei per Francos, sive orientalium expeditionum et regni Francorum Hierosolymitani scriptores*. Hanau, 1611. Vol. 1. 1047–1145. Illetve idézi Zarncke: *Abhandlungen*, Vol. 8. 5 skk. Vitryről ld. még Sarton, George: *Introduction of the history of science*. Vol. 2/2. Baltimore, 1953. 671–672.
54. Legjobb kiadása: Wyngaert, A. van den: *Sinica Franciscana*. I. 1929. 27–130. Magyarul: *A napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései*. Kiad. Györffy György. Bp., 1965. 57–108. Ford. Gy. Ruitz Izabella.
55. *A napkelet felfedezése*. 71–72.
56. Ld. 14. jegyzet.
57. Kiadta: Wyngaert i. m. 164–339. Magyarul: *A napkelet felfedezése*. 118–219. Ford. Gy. Ruitz Izabella.
58. *A napkelet felfedezése*. 144.
59. *Marco Polo utazásai*. Ford. Vajda Endre. Bp., 1963. I. könyv 46. fej. 112.
60. Uo. 115. l. ill. a hozzá tartozó jegyzet.
61. Beckingham, C. F.: *The quest for Prester John*. In: *Between Islam and Christendom*. London, 1983. 292.
62. A kiadásra vonatkozó fontosabb irodalmat ld. Baldwin, M. W.: *New Catholic Encyclopaedia*. Vol. VII. New York–St. Louis etc. 1967. 1061–1062.
63. A vonatkozó levélrészlet eredeti, latin szövegét közli Zarncke: *Abhandlungen*, Vol. 8. 112–115.
64. Bővebben róla ld. Sarton, George i. m. Vol. III/1. Baltimore, 1947. 781–782.
65. Ligeti i. m. 303.
66. Első kiadása: *Viaggio al Monte Sinai di Simone Sigoli*. Firenze, 1829.
67. Bővebben róla ld. Sarton i. m. Vol. III/2. Baltimore, 1948. 1606–1607. A szöveget közli Zarncke: *Abhandlungen*, Vol. 8. 159–179.
68. Zarncke: *Abhandlungen*, Vol. 8. 128–154. A legújabb irodalom: Deluz, Christiane: *Le livre de Jean de Mandeville, une „géographie” au XIVe siècle*. Louvain-la-Neuve, 1988. Továbbá Letts, Malcolm: *Mandeville's travels*. London, 1950–53.
69. Több kiadása is volt, könyvtárunkban az 1486. évi (= Inc. 422) és az 1492–93. évi (= Inc. 423) van meg.
70. Beckingham, C. F.: *The quest for Prester John*. 293–294. Carignanóról és Dalortóról: Sarton i. m. Vol. II/2. 764–766.
71. Damião da Goes kiadásai: Louvain, 1540., Paris, 1541. stb. Könyvtárunkban csak későbbi kiadások találhatóak, az antiqua gyűjteményünkben, többnyire tudományos munkák részeként, a 16. század második feléből.

72. Az 1544. évi bási kiadás jelzete az OSZK-ban: App.H. 1731. A kép az ugyancsak bási, 1546-os kiadásból való. DCCCXVI. old. Jelzete: Ant. 509.
73. Francisco Alvares munkájának az OSZK-ban meglevő kiadása: *Viaggio fatta nella Ethiopia*. In: *Navigazioni*. Ed. Giovanni Battista Ramusio. Venetia, 1563. ff. 189–225. Jelzete: Ant. 1114.
74. Giovio, Paolo első kiadása: *Historiarum sui temporis tomus primus (-secundus)*. Florentiae 1550–52. Jelzete: Ant. 140. Az 1. részben (302–306) ír Etiópiáról és Preteianisról, akinek a nevét nyugaton hibásan Pretegian-nak is mondják, mint megjegyzi Giovio, de az övéi Belulgiannak nevezik (ld. a 305. old.).
75. Bővebben: Binder i. m. 532–553.
76. Ortelius, Abraham: *Theatrum orbis terrarum*. Antwerpen, 1579. p. 89. OSZK jelzete: App.H. 2565b.
77. A felhasznált kiadás: Boemus, Johannes: *Omnium gentium mores, leges et ritus*. Freiburgi Brisgoiae 1536. Etiópiáról a 23–27. old. OSZK jelzete: Ant. 7447.
78. *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp., 1964. 402.
79. I. m. 504–505. – *A Régi Magyar Költők Tára*. XVII. sz. 5. kötetében olvasható *Szombatos ének – Pogaczias hét utolsó napjára, tanítás elebt.* (Kiad. Varjas Béla. Bp., 1970. 107–110.) – ugyancsak a János pap legenda hatását mutatja.
80. Schedel, Hartmann: *Liber chronicarum*. Nürnberg, Anton Koberger, 1493. OSZK jelzete: Inc. 87d.

DAS LAND PRIESTERS JOHANNES

WANDERUNG ZWISCHEN ALTEN BÜCHER AUF DEN SPUREN EINER LEGENDE

Á. W. SALGÓ

In dem Cancionale des ungarischen Autors Andreas Valkai aus dem 16. Jahrhundert kann man einen Vers über einen gerechten und tief religiösen, christlichen König und Priester, Johannes lesen, der irgendwo in Indien oder in Abessinien über sein Volk herrscht. Diese sagenhafte Person ist aus der Weltliteratur sehr gut bekannt, obwohl sein Charakter nicht immer sympatisch ist; in einigen deutschen Quellen ist er der König des Schlaraffenlandes.

Die Legende hat in der Weltliteratur einen langen Weg gemacht, und Johannes wurde in den vergangenen Jahrhunderten, von Zeit zu Zeit mit verschiedenen historischen Personen identifiziert.

Auf dem Gebiet der Textüberlieferung der literarischen Quellen – vom 12. Jahrhundert – hat sich Friedrich Zarncke ewige Verdienste erworben (s. Anm. 4). Aber auch in den ungarischen Handschriftensammlungen kann man solche Textvarianten finden, die in der Zusammenstellung von Zarncke nicht registriert sind.

Die Verfasserin beobachtet den langen Weg der Legende über Kontinente von Osten nach Westen und die Veränderungen der Motiven in den historisch-, geographisch- und literarischen Werken im Licht der neueren Fachliteratur, im besonderen Hinblick auf die Ungarn betreffenden Aspekte. Es ist höchstwahrscheinlich, daß die Ungarn diese Legende schon im 13. Jh., also ziemlich früh, kennengelernt haben.

Die sagenhafte Gestalt des Priesters oder Presbyters Johannes hat einige Jahrhunderte lang die Hoffnung gehegt, daß ein christlicher König von dem Fernen Osten bei der osmanischen Gefahr den europäischen Ländern zu Hilfe eilen wird. Die Suche nach dem frommen und mächtigen König und Priester hat auch die Entdeckungsreisen angeregt und einen wichtigen Eindruck auf die Entwicklung verschiedener Wissenschaften – Geographie, Kartographie, Ethnographie – gemacht.